

РАЗДЕЛ 3. ОТ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА К МОДЕРНУ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ

Новаш В. В.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

Novash O.

National institute of higher education, Minsk

УДК 069.44

ШЧОРСЫ ЯК ЭКАНАМІЧНЫ ФЕНОМЕН XVIII СТАГОДДЗЯ

SCHORS AS AN ECONOMIC PHENOMENON OF THE XVIII CENTURY

Маёмасць Храптовіча была апісана ў шматлікіх артыкулах, у якіх яго прыклад прыводзіўся ў якасці мадэлі сучаснага кіравання. Абапіраючыся на свой вопыт, Храптовіч апублікаваў эканамічны трактат у мэтах садзейнічання сучасных метадаў кіравання. Ва ўсходніх ускраінах Рэчы Паспалітай у XVIII ст. былі некаторыя арыстакратычныя суды, якія рэалізавалі і развівалі сучасную еўрапейскую грамадскую думку і ідэі, станавіліся прыкладам у галіне эканомікі, навукі, культуры і мастацтва. Шчорсы сталі адным з такіх цэнтраў кіравання ў еўрапейскім стылі, што было выгадна як уладальніку, так і яго жыхарам. У Шчорсах амаль на сто гадоў раней, чым на дзяржаўным узроўні, фактычна было адменена прыгоннае права.

Ключавыя словы: Шчорсы; Храптовіч; гаспадарка; маёнтак.

Chreptovich property has been described in numerous articles, in which he cites as an example of modern management model. Based on its experience, Chreptovich posted economic treatise in order to promote modern methods of the office. In the eastern outskirts of the Rzeczpospolita in the XVIII century, there were some aristocratic courts that implemented and developed a modern European public opinion and ideas, become an example in the regional economy, science, culture and art. Shchors become one of the centerlines of the office of the European style, which was beneficial both for the owner and for its inhabitants. In Schors almost one hundred years earlier than at the state level, serfdom was abolished in fact.

Keywords: Schors; Chreptovich; farming; manor.

Першае згадванне пра Шчорсы звязана з установай тут князем Войшалкам Лаўрышаўскага манастыра (вёска Лаўрышава знаходзіцца ў 3 км ад Шчорсаў пры ўпадзенні ракі Валоўкі ў Нёман) каля 1265 г. [1, с. 645]. У Літоўскай Метрыцы Шчорсы згадваюцца ў 1471 г., калі належалі роду Храптовічэй (пазней прозвішча роду пачалі пісаць праз «п» – Храптовічам) [2]. Пасля смерці Івана (Яна) Храптовіча ў 1564 г. яго маёмасць пераходзіць сынам Яну і Адаму. У сярэдзіне XVIII ст. Марцін Храптовіч ліквідаваў цераспалосіцу ў маёнтку Шчорсы, выкупіў зямлю дробных уладальнікаў і да сваёй смерці сабраў вакол Шчорсаў значныя землі.

Вядомасць Шчорсы набылі ў XVIII ст. дзякуючы падканцлеру ВКЛ графу І. Л. Храптовічу. Іаахім Літавор нарадзіўся ў сям’і Марцыяна Храптовіча і Рэгіны Вайняткі 4 студзеня 1729 г. у фальварку Ясянец, які належаў дзеду па маці К. Несялоўскаму. Пачатковую адукацыю атрымаў дома пад кіраўніцтвам ксяндза Адама Хмялеўскага ў спадчынным маёнтку бацькі Шчорсы Наваградскага павета. Узровень ведаў, якія Іаахім

атрымаў дома, даў яму магчымасць без усялякіх цяжкасцей працягваць адукацыю ў Віленскай акадэміі. Пасля заканчэння Віленскай акадэміі Іаахім, як і многія яго забяспечаныя сучаснікі, вырашыў працягваць адукацыю за мяжой. Вучыўся ў Германіі. Пабываў у Італіі, Аўстрыі, Швейцарыі, Францыі, Англіі. Усюды цікавіўся навішкамі на той час дасягненнямі навукі. Пасля атрымання вышэйшай адукацыі і кароткага тэрміна службы ў войску ва ўзросце 23 гады Іаахім Храптовіч займае пасады наваградскага стольніка, маршалка соймаў Наваградскага павета, дэпутата Галоўнага трыбунала ВКЛ ад Горадзенскага павета, пасля Наваградскага і іншых павеятаў на соймы Рэчы Паспалітай. У 1776 г. Іаахім жаніўся на дачцэ падканцлера літоўскага Антонія Пшэздзецкага – Канстанцыі. Некалькі гадоў граф займаўся рэарганізацыяй гаспадаркі ў сваім радавым маёнтку Шчорсы. Вывучаў розныя спосабы земляробства, аналізаваў іх з намерам выбраць самыя рацыянальныя. Цікавілі яго і дапаможныя галіны сельскай гаспадаркі – агародніцтва, садоўніцтва, пчалярства, развядзення рыб у вадаё-

мах. Разважанні прывалі яго да думкі аб тым, што павелічэнне прадукцыйнасці гаспадаркі магчыма толькі ў тым выпадку, калі той, хто працуе, будзе зацікаўлены ў выніку сваёй працы.

Рэформы ў сваіх маёнтках І. Храптовіч уводзіў паступова. Ён адмяніў паншчыну і розныя паслугі, работы, падаткі сялян на карысць памешчыкаў, дазволіў сыходзіць сялянам на заробкі. Ён зыходзіў з думкі, што сяляне будуць прывязаны да яго маёнтка ў сілу ўласных інтарэсаў. Маёнтак Шчорсы разам з шэрагам іншых уладанняў у розных паветах ВКЛ Іаахім Храптовіч атрымаў у спадчыну ў 1766 г. пасля смерці бацькі і фактычна адразу прыступіў да гаспадарчых пераўтварэнняў. Свае рэформы Храптовіч пачаў, наняўшы двух кіраўнікоў. Усе сяляне ва ўладанні былі абвешчаны вольнымі людзьмі. Праўда, граф не вызначыў «...ніякім, ні дзяржаўным, ні вотчыны актам, што ім сялянам даруецца асабістая свабода» [3, с. 195]. Пад «свабодай», дадзенай шчорсайскім сялянам, гаворыцца, што дадзена яна «...людзям руплівым і працавітым, а не гультаям» [3, с. 195]. Яго сын, Адам, тлумачыць пытанне аб асабістай свабодзе сялян. «Так як граф Іаахім ніякім юрыдычным актам не вызначыў асабістую свабоду сваіх сялян, то сяляне застаюцца ў валоданні двара: таму ні адзін селянін не можа без дазволу двара выдаляцца з маёнтка або выселіцца з яго» [4, с. 38]. Сяляне абавязаны былі выходзіць на працу па патрабаванні двара, хоць за такую працу і плацілі грошы. Нягледзячы на гэта, многія сяляне маюць права «на асабістую свабоду ў сілу сваіх здольнасцяў і кожны можа атрымаць свабоду, а таксама дзяўчына можа выйсці замуж у іншую вотчыну, пры ўмове ўнёску ў сялянскую касу» [4, с. 38].

У канцы XVIII ст. нават адукаваныя людзі, у тым ліку і Храптовіч, бачылі рашэння сялянскага пытання не столькі ў прадастаўленні асабістай свабоды сялянам, колькі ў рэгуляванні адносін паміж сялянамі і памешчыкам і апекай над сялянамі. У сілу апошняга прынцыпу Храптовіч дапускае ўмяшальніцтва ў прыватнае жыццё сялян. Напрыклад, быў вызначаны час заключэння шлюбаў (ад Новага года да масленічнага тыдня). Пры аддачы ўчасткаў зямлі сялянам Храптовіч імкнуўся рассяліць іх сялібамі у гаспадарчых і маральных мэтах. Была спынена перадача карчмы ў арэнду габрэям. У буднія дні забаронена мужчынам і жанчынам п'янстваваць у корчмах. Карчмару забаронена выдаваць гарэлку ў крэдыт ці ў абмен на прадукты. Дваровым парубкам забаранялася заходзіць у карчму [4, с. 40]. Такім чынам, сяляне Шчорсаў, не атрымаўшы асабістай свабоды, карысталіся грамадзянскімі правамі ў межах маёнтка і не неслі на карысць памешчыка ніякіх падаткаў і павіннасцяў. Адносіны селяніна да па-

мешчыка зводзіліся галоўным чынам да плацяжу арэнды за зямлю.

У маёнтках Храптовіча падданыя дзяліліся на тры катэгорыі. Па-першае, мяшчане і рамеснікі, якія маюць толькі дваровыя месцы і лугі і не маюць права браць у арэнду ворныя землі. Другая катэгорыя – агароднікі, якія маюць дваровыя месцы, агароды і сенажаці. Да іх адносіліся і парабкі, якіх нанімали на сплаў, якія працавалі ў сялян і якія не малі магчымасці трымаць у арэндзе сялянскага ўчастка. І трэцяя катэгорыя складалася з сельскіх гаспадароў-арандатараў, якія валодалі ўласнай гаспадаркай.

Храптовічам быў усталяваны мінімальны памер ворнага ўчастка. Ён падзяліў усе прапанаваныя для раздачы землі на ўчасткі па 10 моргаў. Сюды ўваходзіла толькі ворная зямля. Да такога ўчастка далучаўся сенакос, а астатнія землі былі ў распараджэнні ўсяго насельніцтва. Акрамя ворнай зямлі, сенакосу і выгану, сяляне карысталіся бясплатна панскім лесам. Пры ўвядзенні рэформы землі для арэндных участкаў у маёнтку Вішнева і Шчорсы былі папярэдне абмераны і падзелены на ўчасткі. У Вішнева паміж сялянскімі валокімі былі пакінуты невялікія палосы пад лес для абароны палёў ад ветру. Кожнаму ўчастку быў адведзены сенакос, ён складаў пятую частку ад ворнай зямлі. Пры гэтым адбываўся аддзел сялянскіх зямель ад панскіх. Усё гэта паказвае на добрасумленнасць, з якой паставіліся да сваёй справы ўладальнікі. Разбіваючы сялянскія ўчасткі на асобныя хутары, І. Храптовіч меў на ўвазе перанос сялянскіх сядзіб з вёскі на хутар і патрабаваў, каб яго кіраўнік усяляк спрыяў сялянам пры пераносе сядзіб [4, с. 42]. Такое рассяленне памяншала бясконцыя сваркі паміж сялянамі, а блізкасць ворнай зямлі і сенакосу з'яўлялася зручным у гаспадарчых адносінах.

Уся зямля, падзеленая на ўчасткі, аддавалася сялянам у арэнду на 20 гадоў. Пры гэтым былі ўрэгуляваны правы карыстання сялянскімі ўчасткамі. Мінімальны ўчастак не падвяргаўся раздзелу і пасля смерці бацькі пераходзіў старэйшаму сыну, а ў выпадку адсутнасці сыноў гаспадаркай магла кіраваць і дачка [4, с. 43]. Арэнда аплачвалася кожныя 20 гадоў. Агародныя і дваровыя ўчасткі абкладаліся асобна ад ворных. За дваровае месца арэнду не плацілі. Чынш уносіўся ў панскую казну ў два тэрміны: у апошні тыдзень чэрвеня і ў апошні тыдзень снежня. Калі на працягу гэтага тэрміна арэндная плата не была ўнесена, то рухомая маёмасць арандатара падвяргалася продажу, ворны ўчастак у яго адымаўся і пераходзіў іншаму. Памер арэнднай платы быў аднолькавы для ўсіх. У Шчорсах ён вагаўся паміж 45 і 90 рублямі

з валокі ворнай зямлі і ад 20–90 рублёў з валокі сенакосу [4, с. 44].

Агульная колькасць зямлі, якая знаходзілася ў распараджэнні памешчыка, была вялікай, таму не магла забяспечыць зямлёю ў дастатковай меры ўсіх вяскоўцаў. Таму агароднікі, якія не мелі свайго надзелу зямлі, маглі прапаноўваць сябе ў якасці наёмных рабочых. Сяляне Шчорсаў наймаліся на сплаў па Нёмане, займаліся возніцтвам і рамёствамі. Сяляне Вішнева і Бярэзіны, не маючы ракі, маглі працаваць на металургічным заводзе. Гаспадарка была пастаўлена ў новыя ўмовы, так як І. Храптовіч адмовіўся ад усіх відаў паншчыны і звязаных з ёю натуральных пабораў. Уся праца выконвалася наёмнымі рабочымі з ліку сялян. Граф лічыў, што двор павінен валодаць дастатковай колькасцю наёмных гадавых работнікаў (парабкаў) для ўсіх палявых работ, а таксама для апрацоўкі агародаў, рамонт будынка і г. д. Для ўсіх работ у дварах павінен быць быць гаспадарчы інвентар. Рэфарматар клапаціўся аб становішчы парабкаў. Яны павінны былі атрымліваць добрую ежу і адзенне «...іх трэба карміць добра і зручна апранаць, каб ніхто з іх у выпадку выдалення са службы не мог знайсці ў іншым месцы такой жа выгаднай службы» [5, с. 109]; «Трэба даць ім мяккую, цёплую, зручную і чыстую пасцель; у кожнага для адпачынку павінен быць ложак, а для рэчаў у кожнага асобная скрыня ці шафа для бялізны і адзення. Ежа парабкаў павінна быць сытая і досыць падтрымліваць іх сілы, яна даецца тры разы на дзень» [5, с. 109]. Граф Іаахім практычна разважае пра тое, наколькі выгадна для сельскай гаспадаркі мець добрага работніка. Работнік, які даражыць сваім месцам, будзе больш інтэнсіўна працаваць. Адным словам, дваровая работа павінна быць «школай сялянскай гаспадаркі». З гэтай мэтай уладальнік раіць свайму аканому мець старэйшага парабка над сваімі работнікамі. «Жыццё работнікаў і работніц павінна знаходзіцца пад наглядам і вокам эканомы, ім не дазваляецца нават у святочныя дні заходзіць у карчму. Яны павінны хадзіць у царкву і вяртацца з яе пад наглядам старэйшага парабка. Дазваляюцца ў нядзелю пачастункі. Я (Храптовіч) пагадзіўся б нават на тое, каб кожнаму работніку выдаваць штодня порцыю піва» [5, с. 110].

Даходнасць маёнткаў хутка расце. Граф Адам (сын Іаахіма) у сваіх запісах піша пра поўную паспяховасць усіх рэформаў. «Так як ад даходаў маёнтка залежыць дабрабыт кожнага ўладальніка, то ва ўсіх распараджэннях павінна панаваць не сістэма, фантазія або састарэлыя звычаі, але адзіна толькі разлік. Выканаўшы намеры нябожчыка бацькі, я знаходжу мае лічбы вельмі супакаляльнымі ва ўсіх адносінах – як у сэнсе даходаў, так і дабрабыту спадчынных абывацеляў маёй зям-

лі, дзе я не ўвёў ніякай змены» [5, с. 126]. Так, маёнтак у Шчорсах у канцы XVIII ст. прыносіў у сярэднім 7317 рублёў срэбрам [4, с. 63].

Удзел дваровай адміністрацыі ў жыцці сялян у першы час быў прыкметным. На чале кожнай групы маёнткаў стаяў кіраўнік, які дзейнічаў па асаблівай інструкцыі. Ён сачыў за ўнёскамі падаткаў, рэкруцкай і дзяржаўнымі павіннасцямі, назіраў за паводзінамі сялян, прызначэннем апекі над малалетнімі, агульным санітарным кантролем, вёў следства і суд над учынкамі сялян. У той жа час ён павінен быў клапаціцца аб сялянах: сачыць за тым, каб не знікалі іх заробкі і г. д. Пад агульным наглядам кіраўніка праходзіла ўся дзейнасць сельскага грамадства. Сяляне павінны былі самі клапаціцца аб выплаце дзяржаўных падаткаў. Усе гаспадарчыя работы на арэндных землях, напрыклад, расчыстка канаў і зараснікаў, ажыццяўлялася сялянамі. Для пакрыцця неабходных выдаткаў сяляне мелі сельскую касу. Гэтая каса складалася з узносаў на выплату падушнага падатку, земскіх павіннасцей, са штрафных грошай, якія накладваюцца сельскім судом, і з адмысловых збораў на сялянскія патрэбы. З гэтай касы плацілі дараванне членам сельскага суда, аптэкару, доктару, фельчару, цырульніку. На сельскай касе ляжалі выдаткі па змесце грамадскіх будынкаў, царквы, крам, змест бальніцы, купля медыкаментаў [3, с. 65].

Безумоўна, Іаахім Храптовіч імкнуўся пераняць лепшыя замежны вопыт арганізацыі вытворчасці ў сельскай гаспадарцы. З гэтай мэтай ён у 1769–1772 гг. наведаў Англію, Галандыю, Францыю, Аўстрыю. Знаёмства з прагрэсіўнымі метадамі вядзення гаспадаркі спрыяла таму, што ў Шчорсах вялікая ўвага стала надавацца не толькі земляробству, але і жывёлагадоўлі. На ўсіх дарогах, якія вялі ў вёску, былі пабудаваны старажавым пасты, дзе неслі варту сяляне з мэтай не прапусціць у валоданне хворую скаціну з іншых мясцовасцей. Калі ішлі чуткі аб эпідэміі, то жывёлы дзяліліся на некалькі невялікіх статкаў і трымаліся ў лесе, пакуль не пройдзе небяспека хваробы.

Граф Ірыней Храптовіч (сын Іаахіма) працягваючы рэформу бацькі, пераканаўшыся ў маральнасці сваіх «пададзеных» (як ён сам заяўляе), ён вырашае даць ім самастойны сялянскі суд [3, с. 66]. Сельскі суд валодае шырокай кампетэнцыяй і замяняе сабой дваровую адміністрацыю. Суд складаецца з трох суддзяў, адзін з якіх прызначаецца дваром, адзін выбіраецца сялянамі, якія арантуюць не менш за 5 моргаў ворнай зямлі, і трэці – сялянамі, якія маюць менш за пяць моргаў, і беззямельнымі. Выбары сялянскіх суддзяў праходзяць кожныя тры гады шляхам закрытага галасавання. Для вядзення пратаколаў суда

прызначаецца асаблівы чалавек, які валодае расейскай і польскай мовамі. Суд засядаў у нядзелю і святочныя дні, пры ўступленні на пасаду суддзя даваў прысягу. Са з'яўленнем суда ўлада ў маёнтку губляе права караць і судзіць сялян, дваровая адміністрацыя таксама павінна звяртацца са скаргамі ў суд. Кампетэнцыя суда вельмі шырокая. Ён займаецца крымінальным, грамадзянскім, адміністрацыйным наглядам, рэгулюе адносіны паміж дваром і сялянамі. Суд абавязаны караць і ўчынікі супраць маральнасці: распусту, непадпарадкаванне і г. д. Акрамя таго, суд валодаў шырокімі паўнамоцтвамі, замяняючы сабой вотчыны, адміністрацыю і з'яўляючыся пасрэднікам

паміж сялянамі і дваром. Перш за ўсё, на сельскі суд ускладалася назіранне за выкананнем сялянамі дзяржаўных павіннасцей і за выплатай падаткаў. У адносінах да сельскага грамадства сельскі суд валодаў некаторымі функцыямі паліцыі, а таксама нёс абавязак назіраць за вакцынацыяй ад воспы.

Такім чынам, правядзенне Храптовічам згаданых сацыяльна-эканамічных рэформаў значна пашырыла гаспадарчую самастойнасць падданных, што абумовіла іх дабрабыт. Гэта спрыяла таму, што многія прыгонныя сяляне, якія ўцякалі ад жорсткага прыгнёту з межаў Расійскай імперыі, імкнуліся асесці менавіта ў маёнтках Іаахіма Храптовіча [6, с. 208].

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Богуславский, В. В. Славянская энциклопедия. Киевская Русь / В. В. Богуславский // Москва: в 2 т. – М.: ОЛМА Пресс, 2001. – Т. 1: А–М. – 784 с.
2. Литовская метрика. Книга записей. Том 3 (1440–1498) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://drive.google.com/file/d/0B_T3PThCY39DQVRGdIpqVtZZGM/view. – Дата доступа: 06.12.1017.
3. Довнар-Запольский, М. В. Из истории общественных течений в России / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1905.
4. Довнар-Запольский, М. В. Из истории общественных течений в России: статьи М. В. Довнар-Запольского / М. В. Довнар-Запольский. – 2-е изд., доп. новыми статьями. – Киев: Изд. Ив. Ив. Самоненко, 1910. – 333 с.
5. Довнар-Запольский, М. В. Вотчинное учреждение графа И. Хрептовича, дополненное сыном его Адамом / М. В. Довнар-Запольский // Университетские известия. – 1905. – № 8. – С. 104–128.
6. Кітурка, І. Асветніцтва і аграрныя рэформы ў Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVIII ст. / І. Кітурка // ARCHE. – Мінск, 2011. – № 6. – С. 203–230.

Дата паступлення: 20.11.2018.

Ерашэвіч А. У.

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, Мінск

Yerashevich A.

Belarus state economic university, Minsk

УДК [94(476)+336.23(476)(091)]«18»

АГУЛЬНАІМПЕРСКІЯ ЎСЕСАСЛОЎНЫЯ ЗБОРЫ ДОБРААХВОТНЫХ АХВЯРАВАННЯЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX СТАГОДДЗЯ)

NATIONWIDE AND ALL CLASSES TAXES VOLUNTARY OFFERINGS IN THE TERRITORY OF BELARUS (FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)

Артыкул прысвечаны праблеме вызначэння ўніверсальных усесаслоўных грашовых збораў добраахвотнага характару (т. зв. падпіскі) на тэрыторыі беларускіх губерняў Расійскай імперыі. Праца заснавана на выкарыстанні аўтарам звестак неапублікаваных дакументаў з фондаў гістарычных архіваў у Мінску, Гродне, Вільнюсе. Упершыню ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі здзейснена спроба класіфікаваць добраахвотныя грашовыя зборы ахвяраванняў, якія спаганяліся з насельніцтва ўсіх саслоўна-сацыяльных груп на тэрыторыі губерняў Беларусі ў першай палове XIX ст., на іх мэтавым прызначэнні.

Ключавыя словы: Расійская імперыя; беларускія губерні; даходы; добраахвотныя грашовыя зборы; ахвяраванні; дабрачыннасць.

The article is devoted to the problem of the definition universal commemorated the fees voluntary nature (the so-called subscriptions) in the territory of the Belarusian provinces of the Russian Empire. The work is based on the use of information of unpublished documents from the collections of the historical archives in Minsk, Grodno and Vilnius.